

Cultural Differences Model according to the Quran, with an Emphasis on *Tafsir- al- Mizan*

Mohammad Sadiq Nasrollahi *

Received: 2019/05/20

Mohsen Johari **

Accepted: 2019/06/31

Mohammadali Fa'ezi ***

Mohammad Qa'emi Rad ****

Abstract

In culture and communication science, one of the major topics of discussion is cultural differences. The importance of this is such that it has led to the formation of a field of knowledge called "intercultural communication". In this trend, some serious normative approaches have appeared in the west called "multiculturalism" or "cultural pluralism". The main problem in this research is to discover the Quranic View as the main source of divine inspiration about "social differences". Our main reference is *Tafsir-al- Mizan* of Allameh Tabatabaee. It has been attempted to combine the two methods of topic-based interpretation (in collecting data) and data-based theorization (in the field of analysis), and by having a complete review of the Quran and extracting related verses and meditating on them, depict the Quranic model of cultural differences. The basic portion of this model is cultural differences consisting of linguistic, ritual and religious practices, with necessity and progressiveness as their main features. Other portions of the model are: causal conditions, ground, mediatory conditions, action and reciprocal action, and consequences.

Keywords: Cultural Pluralism, Cultural Differences, Multiculturalism, Intercultural Communication

---

* Faculty Member of Culture and Government Department, ISU Msadegh.nasrollahi@isu.ac.ir

** Ph.D.Candidate of Culture and Communication, ISU Mohsen.johari13@gmail.com

*** M.A. Student of Islamic Studies, culture and Communication, ISU faezima@gmail.com

**** M.A. Student of Islamic Studies, Culture and Communication MGR1373@gmail.com

الگوی تفاوت‌های فرهنگی از منظر قرآن کریم، با تأکید بر تفسیر المیزان

محمدصادق نصراللهی *

محسن جوهری **

محمد علی فائزی ***

محمد قائمی راد ****

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۳۱

چکیده

در دانش فرهنگ و ارتباطات، یکی از پدیده‌های مهم جهت کنکاش، مطالعه تفاوت‌ها و تمایزهای فرهنگی است. این پدیده تا بدان‌جا اهمیت دارد که سبب شکل‌دهی به حوزه‌ای مطالعاتی به نام «ارتباطات میان‌فرهنگی» شده است. در همین راستا، چند رویکرد هنجاری جدی در غرب تحت عنوان «چندفرهنگ‌گرایی» یا «پلورالیسم فرهنگی» پدید آمده است. مسئله اصلی این پژوهش کشف موضع قرآن کریم به‌عنوان منبع الهام‌بخش الهی نسبت به پدیده «تفاوت‌های فرهنگی» است. در واقع، غرض از این مطالعه، استخراج الگوی تفاوت‌های فرهنگی از منظر قرآن کریم با تأکید بر تفسیر المیزان است. در این جهت تلاش شده است که با ترکیب دو روش تفسیر موضوعی (در بخش جمع‌آوری) و نظریه‌پردازی داده‌بنیاد (در بخش تحلیل) ضمن مطالعه کامل قرآن کریم و استخراج آیات مرتبط با مسئله و تدبر در آیات، الگوی قرآنی تفاوت‌های فرهنگی ترسیم شود. مقوله محوری این الگو پدیده تفاوت‌های فرهنگی است که شامل مصادیق تفاوت زبان، تفاوت در مناسک و تفاوت در شرایط است و ضروری بودن و تکاملی بودن از جمله ویژگی‌های آن به شمار می‌رود. شرایط علی، زمینه، شرایط میانجی، راهبردهای کنش و کنش متقابل و پیامدها سایر مقولاتی است که در الگوی نهایی به آن‌ها پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: تکثر فرهنگی، تفاوت‌های فرهنگی، پلورالیسم فرهنگی، چند فرهنگی، ارتباطات میان‌فرهنگی

* عضو هیئت علمی گروه فرهنگ و دولت دانشگاه امام صادق(ع) Msadegh.nasrollahi@isu.ac.ir

** دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق(ع) (نویسنده مسئول).

Mohsen.johari313@gmail.com

*** دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

Faezima@gmail.com

**** دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

MGR1373@gmail.com

مقدمه

۱. اهمیت و ضرورت

وجود اختلافات در امور مادی، موضوعی است که در منابع مختلف اسلامی و غربی بدان اشاره شده است (جان هیک، ۱۳۷۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۴؛ حسینی، ۱۳۸۰). زبان‌ها، آداب و رسوم و فرهنگ‌های متفاوت از ابتدای زندگانی بشر وجود داشته است و خداوند نیز در قرآن کریم بر این نکته اشاره می‌کند از جمله: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات / ۱۴) و «وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاختلافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَ اَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ» (روم / ۲۲).

در ادبیات علوم اجتماعی به مفهوم تفاوت‌های فرهنگی و مفاهیم مشابه آن پرداخته شده است. نکته قابل‌توجه در ایجاد این مفاهیم، وجود پشتوانه فلسفی و نظری قابل‌توجه است. جان هیک، مبدع پلورالیسم دینی، این نظریه را بر مبنای تجربه دینی بنیان نهاده است (جان هیک، ۱۳۷۸، صص. ۳۷-۵۷) که مبنای تجربه دینی نیز آن است که این تجربه در تمامی افراد متفاوت است (محمدرضایی، ۱۳۸۳، ص. ۵۳). تجربه دینی نیز بر مبنای سنت هرمنوتیک - (نظریه یا فلسفه تفسیر معنا) - بنیاد نهاده شده که نتیجه آن تکثرگرایی است (همتی، ۱۳۷۷، ص. ۱۵۵). هرمنوتیک نیز بر مبنای نظری فیلسوف شهیر آلمانی، کانت، درباره فنومن و نومن بنا نهاده شده است (محمدرضایی، ۱۳۸۳، ص. ۵۰). غرض اینکه نظریه کلان فلسفی کانت باعث ایجاد نظریه‌های فلسفی خرد دیگر و ایجاد مفاهیمی در علوم اجتماعی شده و نتیجه آن‌ها تکثرگرایی و نسبی‌گرایی است؛ بنابراین این نظریات ریشه در این رویکردهای فلسفی و هرمنوتیکی دارند (واعظی، ۱۳۸۷، ص. ۱۵)؛ لذا لزوم پاسخ ریشه‌ای و زیربنایی، درست و قانع‌کننده به مسائل مذکور، از آنجایی که تأثیر مستقیم و غیرمستقیم شدیدی بر بینش‌ها و سیاست‌گذاری‌های جامعه و حکومت دارد، اهمیت مسئله را دوچندان می‌سازد.

می‌دانیم که قرآن کتاب هدایت همه انسان‌ها در همه اعصار است و اختصاصی به دوره زمانی یا اقلیم خاصی ندارد (جوادی آملی، ۱۳۷۸، صص. ۳۱ و ۳۳)؛ بنابراین قرآن مجید می‌تواند مسائل امروز ما را نیز پاسخ گوید؛ چراکه هر تری و خشکی‌ای را در خود دارد «لارطب و لایابس الا فی کتاب مبین» (انعام / ۵۹) به یقین مباحث مهمی همچون چندفرهنگی، فرهنگ‌های متفاوت، تکثر فرهنگی و ... نزد قرآن کریم مسکوت و مغفول نیست.

۲. بیان مسئله

مسئله تفاوت‌های فرهنگی از دیرباز یکی از موضوعات مهم و چالشی حوزه فرهنگ و ارتباطات بوده است. با این حال، هنوز هم این موضوع و مسائلی که به تبع آن ایجاد شده است، نقل محافل و نظریه‌پردازی‌ها در علوم اجتماعی است. در این زمینه چندین محور مباحثاتی وجود دارد: ۱. باور به یک فرهنگ واحد یا اعتقاد به وجود فرهنگ‌های متفاوت در جوامع انسانی؛ ۲. در صورت قبول فرهنگ‌های متفاوت و متعدد به‌عنوان یک امر عینی و واقعی، ارزش‌گذاری و مطلوب بودن یا مطلوب نبودن این تعدد و تکثر؛ ۳. لزوم تکثر و افزایش آن‌ها یا باور به یکسان‌سازی و واحدسازی فرهنگ‌های متکثر؛ و همچنین ۴. نحوه مواجهه و سیاست‌گذاری با فرهنگ‌های متفاوت در جوامع بشری (حسینی، ۱۳۸۰، ص. ۹).

مسئله نویسندگان در این پژوهش، بررسی نوع نگاه قرآن کریم به فرهنگ‌های متفاوت است؛ به این معنا که با توجه به معنای فرهنگ، آیا قرآن وجود فرهنگ‌های متفاوت و متعارض را می‌پذیرد؟ نحوه مواجهه او در برابر فرهنگ‌های متفاوت چیست؟ این پژوهش در تلاش است تا با بررسی آیاتی که در آن‌ها موضوع فرهنگ‌های متفاوت مطرح شده، کشف کند که قرآن چه توصیف، تجویز، حکم یا هر اطلاعی را در این باره به دست می‌دهد. برای مشخص‌تر کردن مسائلی که این پژوهش درصدد آن است، سؤالات تحقیق به صورت زیر است:

پرسش و سؤال اصلی این پژوهش عبارت است از:

۱. موضع قرآن کریم در قبال تفاوت‌های فرهنگی چیست؟

بر این اساس، سؤالات فرعی نیز از این قرارند:

۱. منشأ تفاوت‌های فرهنگی چیست؟

۲. حکمت وجود تفاوت‌های فرهنگی چیست؟

۳. تفاوت‌های فرهنگی، عامل تکامل انسان‌ها و جوامع هستند یا مانع آن؟

۴. آیا قرآن تفاوت‌های فرهنگی در حیات اجتماعی را به رسمیت می‌شناسد؟

۵. دین چه نسبتی با تفاوت‌های فرهنگی دارد؟ آیا دین در پی یکسان‌سازی فرهنگی

است یا با وجود پذیرش تفاوت‌ها، درصدد کنترل آنهاست و یا اصلاً تفاوت‌های

فرهنگی برای دین‌داری ضروری است؟

۳. پیشینه پژوهش

مروری بر منابع موجود نشان می‌دهد که مهم‌ترین مسئله یا بهتر بگوییم، تنها مسئله آنها، نقد و بررسی نظریه پلورالیسم دینی از منظر قرآن کریم است. «واژه پلورالیسم برگرفته از واژه لاتین «pluralis» و به معنای گرایش به کثرات است» (میری، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۳). پلورالیسم دینی «دیدگاهی است که می‌خواهد برای حقانیت، نجات‌بخشی و اعتبار هم‌زمان همه ادیان راهی بیابد و مدعی است که این راه را یافته و به تبیین قابل قبولی از مسئله رسیده است» (محمدرضایی، ۱۳۸۳، ص. ۵۳). فلذا در بین کتب و مقالات موجود در این عرصه، بیشترین تولیدات مربوط به بحث پلورالیسم دینی و نقد آن از منظر قرآن کریم است که ربط وثیقی نیز با بحث تفاوت‌های فرهنگی در قرآن - که موضوع این پژوهش است - ندارد؛ مانند کتاب پلورالیسم دینی از منظر قرآن کریم (اسلامی، ۱۳۸۸) و مقالاتی چون: قرآن و پلورالیسم دینی (قدردان قراملکی، ۱۳۸۰)؛ نقد و بررسی پلورالیسم حقانیت از نگاه قرآن کریم (گرجیان و اسماعیل‌زاده، ۱۳۸۹)؛ پلورالیسم دینی و قرآن (ارسطا، ۱۳۸۱)؛ بررسی رابطه تعدد معنایی قرآن و تعدد

قرائت‌ها با پلورالیسم دینی (میری، ۱۳۹۴) و علامه طباطبایی و نقد پلورالیسم دینی (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۳).

موضوعات ناظر به تفاوت‌های فرهنگی و پلورالیسم فرهنگی نیز تنها در مقالاتی خلاصه می‌شود که مسئله‌شان نسبت این موضوعات با قرآن کریم نبوده؛ مانند مقالات: جهانی‌شدن و کثرت‌گرایی فرهنگی (سینایی و ابراهیم‌آبادی، ۱۳۸۴) و سیاست چند فرهنگی و تعلیم و تربیت ارزش‌ها: آموزش ارزش‌های اسلامی در دنیای چند فرهنگی (توانا و داودی، ۱۳۹۱)؛ بنابراین بررسی تفاوت‌های فرهنگی در قرآن کریم و نحوه مواجهه قرآن کریم با تفاوت‌های فرهنگی، مسئله‌ای است که پیش‌ازین به این شکل انجام نشده است. در جمع‌بندی این قسمت باید گفت که تا امروز، تمامی پژوهش‌ها بر روی قرآن در این زمینه، با هدف نقد و رد نظریه پلورالیسم دینی انجام پذیرفته؛ درحالی‌که پژوهش حاضر عهده‌دار نحوه مواجهه، توصیف و ارزش‌گذاری در قبال تفاوت‌های فرهنگی است که صدا البته با پلورالیسم فرهنگی متفاوت است.

۴. روش پژوهش

این مقاله مبتنی بر ترکیب دو روش «تفسیر موضوعی» از سنت علوم اسلامی متأخر و روش «نظریه‌پردازی داده‌بنیاد» از سنت علوم اجتماعی غربی حاصل شده است که خود رویکرد می‌تواند از نوآوری‌های مقاله به حساب آید. روش تفسیر موضوعی را به‌اختصار می‌توان این‌چنین تعریف کرد: «کوششی است بشری در فهم روشمند نظر قرآن در سایه گردآوری مبتنی بر تئوری آیات، پیرامون مسائل و موضوعات زنده عملی و نظری برخاسته از معارف بشری و احوال حیات جمعی که انتظار می‌رود قرآن سخن حقی در آن خصوص داشته باشد (جلیلی، ۱۳۷۲، ص. ۱۷۰).

در بخش اول تلاش شده است که مطالعه و مرور کامل قرآن کریم، آیات مرتبط با مسئله پژوهش یعنی تفاوت فرهنگی به شکل حداکثری (حدوداً ۸۰ آیه) استخراج شده و ضمن تدبر در آیات منتخب و به شکل گام‌به‌گام آیات مرتبط در چندین مرحله

گزینش شوند. منطق گزینش، نمونه‌گیری نظری بوده است که در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد مطرح می‌شود و بدان معناست که بر اساس نظریه و مدل در حال تکوین، نمونه‌های مرتبط انتخاب می‌شود. پس از نهایی‌سازی آیات مرتبط که مجموعاً ۱۳ آیه می‌شود. با مراجعه با تفسیر المیزان و تدبر در آیات، تلاش شده است فهم درست و درعین حال صریحی از آیات حاصل شود. این فهم ورودی جهت اجرای مراحل تحلیلی روش داده‌بنیاد بوده است.

روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد معادل اصطلاح انگلیسی «Grounded Theory» است. این روش برای نخستین بار توسط دو جامعه‌شناس آمریکایی به نام بارنی گلیزر (متولد ۱۹۳۰) و آنسلم استروس (۱۳۱۶-۱۹۹۶) تدوین شده است. برخی از تعاریف ارائه شده برای این روش به شرح ذیل است:

«آنچه که به‌طور استقرایی از مطالعه پدیده‌ای به دست آید و نمایانگر آن پدیده است؛ به‌عبارت‌دیگر آن را باید کشف کرد، کامل نمود و به‌طور آزمایشی از طریق گردآوری منظم اطلاعات و تجزیه و تحلیل داده‌هایی که از آن پدیده نشئت گرفته است، اثبات کرد» (استراوس و کوربین، ۱۳۸۵، ص. ۲۲). «روش استقرایی و اکتشافی تولید نظریه یا فرضیه از طریق تکراری و بازگشتی گردآوری سازمان‌یافته داده‌ها و تحلیل منظم آن‌ها» (ذوالفقاریان و لطیفی، ۱۳۹۰، ص. ۴۳). در این روش تلاش می‌شود که با رویکردی استقرایی از داده‌های موجود در متن به گزاره‌های کلی در قالب نظریه‌ای جامع دست پیدا کرد. بدین ترتیب این روش درصدد آن است که دخالت سوگیری ذهنی پژوهشگر را در فرآیند تحقیق به حداقل برساند. به همین دلیل است که هیچ‌وقت در این روش، پژوهش با در نظر گرفتن یک نظریه شروع نمی‌شود بلکه تلاش می‌شود نظریه در آخر تحقیق و با رویکردی کاملاً اکتشافی از دل داده‌های پژوهش استخراج شود. این امر نه‌تنها منافاتی با مرور ادبیات نظری موضوع پژوهش ندارد، بلکه این بررسی ادبیات باعث تقویت حساسیت نظری پژوهشگر در فرآیند پژوهش می‌شود که امری بسیار مطلوب است.

در روش نظریه داده‌بنیاد، داده‌های به دست آمده در فرآیند کدگذاری تحلیل می‌شوند. در فرآیند کدگذاری، داده‌های به دست آمده ابتدا مورد تجزیه قرار می‌گیرند و سپس اجزاء به دست آمده مفهوم‌سازی می‌شوند. در گام بعد مفاهیم به صورت نظام‌مند در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند.

انواع کدگذاری در نظریه داده‌بنیاد عبارت‌اند از:

۱. کدگذاری باز: در این مرحله پژوهشگر ابتدا داده‌های خود را به قسمت‌های کوچک‌تری تجزیه می‌کند. این تجزیه از طریق طرح کردن سؤالاتی مانند چه چیزی؟ چه کسی؟ چگونه؟ کجا؟ چقدر؟ انجام می‌پذیرد. در گام بعد اجزای به دست آمده با یکدیگر مقایسه می‌شوند و سپس موضوعات مشابه ذیل عناوین مفهومی واحد قرار می‌گیرند.

۲. کدگذاری محوری: در این مرحله پژوهشگر محورهای اصلی استخراج شده در مرحله قبل را یک بار دیگر مورد دقت قرار می‌دهد و این بار کدگذاری خود را حول این محورهای اصلی انجام می‌دهد. بدین ترتیب هدف اصلی این مرحله از کدگذاری دست‌یابی به یک مدل پارادایمی است. در ادامه به تبیین چند مفهوم اساسی می‌پردازیم که آشنایی با آن‌ها باعث می‌شود فرآیند رسیدن به مدل مذکور تسهیل شود.

۱. شرایط علی: حوادث، وقایع و اتفاق‌هایی که به وقوع یا گسترش پدیده‌ای می‌انجامد.
۲. پدیده: ایده و فکر محوری، حادثه، اتفاق یا واقعه‌هایی که سلسله کنش/کنش متقابل به سوی آن‌ها رهنمون می‌شوند تا آن‌ها را اداره یا با آن‌ها به صورتی برخورد کنند یا اینکه سلسله رفتارها بدان‌ها مرتبط‌اند.

۳. زمینه: سلسله خصوصیات ویژه‌ای که به پدیده‌ای دلالت می‌کند؛ یعنی محل حوادث و وقایع متعلق به پدیده‌ای در طول طیف بعدی. زمینه همچنین نشانگر یک سلسله شرایط خاصی است که در آن راهبردهای کنش/کنش متقابل صورت می‌گیرد.

۴. شرایط میانجی: شرایط ساختاری که به پدیده‌هایی تعلق دارند و بر راهبردهای کنش/کنش متقابل اثر می‌گذارند. آن‌ها راهبردها را در درون زمینه خاصی سهولت می‌بخشند و یا آن‌ها را محدود و مقید می‌کنند.

۵. راهبردهای کنش/کنش متقابل: راهبردهای ایجادشده برای کنترل، اداره و برخورد با پدیده‌ای، تحت شرایط مشاهده‌شده خاص.

۶. پیامدها: نتیجه و حاصل کنش/کنش متقابل (نصراللهی، ۱۳۹۴)

۳. کدگذاری گزینشی: در این مرحله مقوله اصلی پژوهش به صورت نظام‌مند انتخاب شده و نسبت آن با مفاهیم دیگر مشخص می‌شود. علاوه بر این در این مرحله تلاش می‌شود خلأهایی که بین مفاهیم حس می‌شود پر شود. پژوهشگر این وظیفه را دارد که مقولات مختلف به دست آمده در مراحل قبلی را در قالب یک طرح تئوریک کلان یکپارچه‌سازی کند. در این مرحله یک نوع خط سیر داستانی برای تبیین ارتباط مقوله‌های مختلف با هم طراحی می‌شود.

الگوی تفاوت‌های فرهنگی از منظر قرآن کریم

۱. چارچوب مفهومی

این پژوهش در تلاش است تا نسبت و مواجهه قرآن کریم با تفاوت‌های فرهنگی را تبیین کند؛ بنابراین ابتدا به تشریح و توصیف مفاهیم مختلف فرهنگ پرداخته و تعریف مختار فرهنگ را بیان می‌کنیم. پس از آن، با بررسی مفاهیمی که درصدد بیان، توصیف و یا ارزش‌گذاری در باب فرهنگ‌های متفاوت و تفاوت‌های فرهنگی هستند، مقصود خود از فرهنگ‌های متفاوت و تفاوت فرهنگی و نسبت آن با مسئله پژوهش را بیان خواهیم کرد.

۱-۱. تعریف فرهنگ

اگر فرهنگ را نظام الگویی نسبتاً پایدار و اکتسابی بینش، گرایش و کنش و ماحصل آن در یک اجتماع انسانی^۱ بدانیم، در مورد این تعریف می‌توان چند نکته را مطرح کرد: ۱- اکتساب و پذیرش این نظام الگویی می‌تواند هم خودآگاه باشد و هم ناخودآگاه. افراد یک فرهنگ می‌توانند هم آگاهانه و هم ناآگاهانه متعهد به عناصر فرهنگ باشند. ۲- همان‌طور که عنصر زمان، متضمن ثبات نسبی در فرهنگ است، اکتسابی بودن فرهنگ نیز بر پویایی و سیال بودن فرهنگ دلالت دارد. عنصر «اختیار» در اکتساب تاجایی مهم است که اکتساب را تبدیل به فرآیندی ارادی، اختیاری و پویا کرده است و مسئله تغییر در فرهنگ را توجیه می‌کند. بر اساس تعریف مختار فرهنگ، فرهنگ دارای ویژگی‌های ذیل است.

ردیف	ویژگی‌ها
۱	فرهنگ یک نظام الگویی است.
۲	فرهنگ یک امر اکتسابی است.
۳	فرهنگ شامل هر سه سطح بینش، گرایش و کنش می‌شود.
۴	فرهنگ مربوط به جوامع انسانی است.
۵	پذیرش فرهنگ یک امر اکتسابی است.
۶	فرهنگ‌پذیری می‌تواند به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه رخ دهد.
۷	متعهد بودن به یک فرهنگ می‌تواند به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه رخ دهد.
۸	فرهنگ یک امر سیال و پویا است.

^۱ این تعریف ماحصل ایجاد تغییراتی در تعریف نصراللهی (۱۳۹۴) است. در تعریف مختار محققین این پژوهش، قید انتقال فرهنگ از نسل پیشین به نسل بعدی که در تعریف نصراللهی آمده بود، حذف شد و به جای آن عبارت دارای ماهیت بین نسلی است در تعریف قرار گرفت تا بدین ترتیب از منحصر شدن حالات مختلف انتقال فرهنگ به حالت انتقال بین نسلی اجتناب شود و تمامی صورت‌های ممکن اکتساب فرهنگ مانند انتقال فرهنگ از جامعه‌ای به جامعه دیگر بر اساس مجاورت و نیز تأثیرپذیری فرهنگ از شرایط طبیعی در دامنه تعریف قرار گیرد.

۲-۱. تفاوت‌های فرهنگی

فرهنگ‌های متفاوت یکی از موضوعاتی است که در علوم اجتماعی، فرهنگ‌شناسی، مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی متأخر مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، فرهنگ‌های متفاوت هرچند سوژه نسبتاً جدیدی برای علوم اجتماعی مدرن شده است، اما پدیده‌ای است به قدمت تاریخ بشر. گوناگونی فرهنگی و جوامع گوناگون فرهنگی پدیده جدیدی نیست و چه بسا بتوان آن را به قدمت زندگی اجتماعی بشر دانست (بهشتی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰).

همان‌گونه که ذکر شد، نظریات کانت در فلسفه و در موضوع نومن و فنومن و به تبع آن سنت فلسفی-نظری هرمنوتیک، باعث ایجاد گرایشی نظری به سمت تکثر و تعدد گردید. به تبع آن در علوم اجتماعی نیز مفاهیم و مسائل نظری جدیدی چون تکثرگرایی^۱، تکثرگرایی فرهنگی^۲، چندفرهنگ‌گرایی^۳، تنوع فرهنگی^۴، تفاوت‌های فرهنگی^۵، چندفرهنگی^۶ و جوامع چندفرهنگی^۷ تولید شده است. از آنجایی که مسائل این پژوهش نیز مرتبط با این مفاهیم است، ابتدا مروری بر این مفاهیم صورت گرفته، سپس مفهوم مختار بیان خواهد شد.

۱-۱-۱. مفاهیم مشابه

۱-۱-۱-۱. تکثرگرایی فرهنگی

در جوامع گسترده و مخصوصاً جدید که حاوی گرایش‌های گوناگون اندیشه‌ای، مرامی، فلسفی و مذهبی هستند، تکثرگرایی کوششی است در سازمان‌دهی عمومی حیات اجتماعی بر مبنای مشترک و با در نظر گرفتن گرایش‌های فکری و عقیدتی گوناگون (آلن

^۱ Pluralism

^۲ Cultural Pluralism

^۳ Multiculturalism

^۴ Cultural diversity (variation)

^۵ Cultural differences

^۶ Multicultural

^۷ Multicultural Society

بیرو، ۱۳۶۶، ص. ۲۶۹؛ فلذا تکثرگرایی «به معنای تعدد اندیشه‌ها، باورها و شیوه‌های زندگی و پذیرش آنان از جانب افراد است» (ساروخانی، ۱۳۷۰، ص. ۵۴۴)؛ بنابراین این دیدگاه معتقد است که تکثر دیدگاه‌ها و گروه‌های اجتماعی از نظر اخلاقی امری ارزشمند است (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ص. ۳۴۴).

تکثرگرایی به بخش‌های مختلف دینی، سیاسی، اخلاقی، فرهنگی و... تقسیم می‌شود (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ص. ۳۴۵). تکثرگرایی فرهنگی نیز یکی از انواع تکثرگرایی است به معنای «وضعیتی از امور است که در آن هر گروه قومی تا حد وسیعی از شیوه زندگی جداگانه‌ای با آداب و رسوم خاص آن، مدارس تکمیلی مخصوص به خود، سازمان‌ها و نشریات خاص خود و شاید زبان‌های فرعی مورد علاقه‌اش دفاع می‌کند» (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ص. ۳۴۵). گیدنز نیز در کتاب جامعه‌شناسی خود، تکثرگرایی فرهنگی را این‌گونه تعریف می‌کند: «هم‌زیستی چندین خرده‌فرهنگ در یک جامعه معین و تحت شرایط برابر» (گیدنز، ۱۳۸۹، ص. ۹۹۱). همان‌گونه که مشخص است، تعاریف مطرح از این اصطلاح، حاوی بار ارزشی و جنبه تجویزی است.

۱-۱-۲. تنوع فرهنگی

تنوع فرهنگی «غالباً به مفهوم گوناگونی فرهنگ و در معیاری وسیع تفاوت فرهنگ جوامع مختلف انسانی در مناطق مختلف زمین است. به مفهومی دقیق‌تر، تنوع فرهنگی گوناگونی باورها و رفتارهایی است که از طریق برهم‌کنش نمادین آموخته شده‌اند؛ گوناگونی متمایزی که روشنگر سیمای زیستی- روانی انسان‌هایی است که آموزش‌های بنیادین و نابنیادین خود را از مسیر زندگانی اجتماعی و از جامعه خویش کسب کرده‌اند.» (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ص. ۲۷۱). در قبال این مفهوم، نگرش‌های متفاوتی وجود دارد. از یک‌سو پیروان افراطی نژادگرایی و پیدایی انسان از نیاکان مختلف تنوع فرهنگی را ناشی از تفاوت خلق و خوی عامه یا خصوصیات روانی- نژادی نمونه‌های خاص نژادی می‌دانند؛ از سوی دیگر نظریه‌پردازان نسبیت فرهنگی به بسیاری‌گرایی و رفتارهای مختلف فرهنگی توجه دارند (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ص. ۲۷۱). وجه تمایز

مفهوم تنوع فرهنگی بر دیگر مفاهیم مرتبط، به تنوعی است که حاصل از اجزاء زیستی فرهنگ است: «در این معنا، تنوع فرهنگی به طور فزاینده‌ای در ارتباط با تنوع اجتماعی و فرهنگی که به عنوان «تنوع زیستی» استفاده شده، به کار برده و تعریف می‌شود؛ که اشاره به تغییرات بیولوژیکی و زیست محیطی، عادت و اکوسیستم دارد» (Dietz, ۲۰۱۷, p.۲).

فلذا می‌توان این‌گونه گفت که اکثر مفاهیمی که در علوم اجتماعی استفاده می‌شود خالی از ارزش‌گذاری نبوده و معنای تساوی فرهنگ‌ها و لزوم تساهل و احترام به تمامی فرهنگ‌ها را در بر دارد.

۱-۱-۳. چندفرهنگی

اما در بین اصطلاحات مذکور، چندفرهنگی و چندفرهنگ‌گرایی اصطلاحی مناقشه‌برانگیز است و معانی متفاوتی از آن مراد کرده‌اند که یکی از آن‌ها فاقد بار ارزشی است (بهشتی، ۱۳۸۰، ص. ۲۷).

«چندفرهنگی»، اصطلاحی است مرکب از دو واژه «چند» و «فرهنگ». «چند» در این ترکیب، به معنای «تعدد» و «فرهنگ» نیز بار مفهومی خاص خود را دارد (خواججه‌نوری، ۱۳۹۲، ص. ۳۴) که در بخش قبلی به تفصیل بیان شد.

در بررسی تعدد در این ترکیب، به صورت کلی، دو دیدگاه کلی مطرح شده است (واتسون، ۱۳۸۱؛ شفایی، ۱۳۸۱ و خواججه‌نوری، ۱۳۹۲):

اول دیدگاه حداقلی که تعدد را در جهان به عنوان یک واقعیت می‌پذیرد و معتقد است جهان، متشکل از جوامع مختلف است که دیدگاه‌های مختلفی درباره شیوه زندگی دارند. این دیدگاه، تعدد شیوه‌های زندگی را بدون تفسیر ارزشی می‌پذیرد (شفایی، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۶). واتسون نیز جامعه چندفرهنگی را چنین تعریف می‌کند: جامعه چندفرهنگی نیز «جامعه‌ای است که در آن فرهنگ‌های متعدد وجود دارند.» (واتسون، ۱۳۸۱، ص. ۹).

اما دیدگاه دوم که حداکثری است، ارزشمدارانه می‌باشد؛ به عبارت دیگر، این دیدگاه درحالی که موجودیت تعدد را می‌پذیرد، آن را ارزشمند نیز تلقی می‌کند. این دیدگاه بر اساس رقابت آزاد در فرهنگ‌ها مطرح شده است و برای هویت‌های فرهنگی و فرهنگ‌ها ارزشی برابر قائل است (شفایی، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۶). دانکن نیز بیان می‌کند که «چندفرهنگی اشاره دارد به ۱. مجموعه‌ای از یک جامعه یا جهان که در آن گروه‌های فرهنگی و قومی متمایز متعددی وجود دارد و ۲. برنامه یا سیاست ترویج چنین جامعه‌ای» (Duncan, ۲۰۱۵, p.۲۲). همچنین چندفرهنگی را در معنای «همزیستی چندین فرهنگ در یک جامعه واحد» نیز به کار می‌برند (Eriksen, ۲۰۱۵, p.۲۹) که کانادا، ایالات متحده و استرالیا کشورهایی هستند که این سیاست در آن‌ها اجرا می‌شود (Eriksen, ۲۰۱۵, p.۳۰).

پس چندفرهنگی در معنای دوم، با قبول تفاوت‌ها، تلویحاً به برابری همه فرهنگ‌ها نیز اذعان دارد (واتسون، ۱۳۸۱، ص. ۱۱). امروزه اصطلاح چندفرهنگی و جوامع چندفرهنگی، در معنای دوم که دارای بار ارزشی است، استفاده می‌شود. لازم به ذکر است چندفرهنگی بیشتر به صورت جامعه/جوامع چندفرهنگی به کار می‌رود و چندفرهنگ‌گرایی، مربوط به ایدئولوژی و تفکری است که قائل به چندفرهنگی می‌باشد.

۱-۱-۲. اصطلاح مختار

در جمع‌بندی مفاهیم بررسی شده، مفاهیمی که بیش از دیگر مفاهیم در این تحقیق استفاده خواهد شد، مفاهیم «تفاوت فرهنگی»^۱ و فرهنگ‌های متفاوت^۲ خواهند بود؛ چراکه این مفاهیم از بار ارزشی تهی بوده (نسبت به مطلوب یا نامطلوب بودن تفاوت‌های فرهنگی ساکت‌اند) و همچنین نسبت به دیگر مفاهیم از پیش فرض‌های

^۱ Cultural difference

^۲ Different cultures

کمتری رنج می‌برند. مهم‌ترین پیش‌فرض این مفاهیم وجود فرهنگ‌های متفاوت در یک جامعه یا جوامع متفاوت به‌عنوان واقعیت خارجی موجود است. پس مقصود از تنوع فرهنگی و فرهنگ‌های متفاوت در این نوشتار، تأکید بر تعدد و گوناگونی عینی «نظام الگویی نسبتاً پایدار و اکتسابی بینش، گرایش و کنش و ماحصل آن در یک اجتماع انسانی است؛ به این معنا که اصطلاح «تفاوت فرهنگی» بیان می‌کند که «نظام‌های الگویی متفاوت نسبتاً پایدار و اکتسابی بینش، گرایش و کنش و ماحصل آن در جوامع مختلف انسانی وجود دارد».

۲. تحلیل داده‌ها و آیات

۱-۲. تدبیر در آیات

جدول شماره (۱). تدبیر در آیات

ردیف	آدرس آیه	متن آیه	ترجمه آیه	تفسیر آیه (تدبیر)
۱	بقره/ ۲۱۳	كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكَمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ	مردم قبل از بعثت انبیاء همه یک امت بودند خداوند به خاطر اختلافی که در میان آنان پدید آمد انبیاپی به بشارت و انداز برگزید و با آنان کتاب را به حق نازل فرمود تا طبق آن در میان مردم و در آنچه اختلاف کرده‌اند حکم کنند این بار در خود دین و کتاب اختلاف کردند و این اختلاف پدید نیامد مگر از ناحیه کسانی که اهل آن بودند و انگیزه‌شان در اختلاف حسادت و طغیان بود. در این هنگام بود که خدا کسانی را که ایمان آوردند در مسائل مورد اختلاف به‌سوی حق رهنمون شد و خدا هر که	طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، صص. ۱۶۸-۱۸۷: اولین اجتماعی که برحسب فطرت انسان شکل گرفت یک امت واحد بود ولی با ظهور اختلافات که آن هم ناشی از فطرت بود احتیاج به وضع قانون پدید آمد. انواع اختلافات: ۱. اختلافی که منشأش بغی بود ۲. اختلاف در امر دنیا که باعث تشریح دین شد. انسان یک نوع مستقل است. مدنی بالطبع بودن انسان به‌حکم اضطرار است. اختلافات در خلقت و محیط زندگی باعث بهره‌کشی می‌شود. این اختلاف امری است ضروری و حتمی که باعث اختلال نظام اجتماع می‌شود. و اختلاف در دین را مستند به بغی (حسادت و طغیان) کرد نه مستند به فطرت. و مسئله اختلاف در استعداد هم از همان روز

<p>نخست در میان بشر بوده که باعث استخدام شده است.</p>	<p>را بخواهد به سوی صراط مستقیم هدایت می‌کند.</p>			
<p>اختلاف و دگرگونی آداب و رسوم باعث داخل شدن آن‌ها در دین و انحراف دین می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۴۶۸).</p>	<p>بگوئید به خدا و به آنچه بر ما نازل شده و به آنچه به ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسباط نازل شده و به آنچه به موسی و عیسی دادند و به آنچه انبیاء از ناحیه پروردگارشان داده شدند و خلاصه به همه این‌ها ایمان داریم و میان این پیغمبر و آن پیغمبر فرق نمی‌گذاریم و ما در برابر خدا تسلیم هستیم.</p>	<p>قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ مَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ مَا أوتىٰ مُوسىٰ وَ عِيسَىٰ وَ مَا أوتىٰ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ</p>	<p>بقره/ ۱۳۶</p>	<p>۲</p>
<p>دین نزد خدای سبحان یکی است و اختلافی در آن نیست و بندگان خود را امر نکرده مگر به پیروی از همان دین... اختلافی که در شریعت‌ها هست از نظر کمال و نقص است، نه اینکه اختلاف ذاتی و تضاد و تنافی اساسی بین آن‌ها باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص. ۱۸۹).</p>	<p>همانا دین نزد خدا تنها اسلام است و اهل کتاب در آن اختلاف نکردند مگر بعد از آنکه به حقانیت آن یقین داشتند و خصومتی که در بین خود داشتند و ادا به اختلافشان کرد و کسی که به آیات خدا کفر بورزد باید بداند که خدا سریع الحساب است.</p>	<p>إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَ مَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَ مَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ</p>	<p>آل عمران/ ۱۹</p>	<p>۳</p>
<p>مقصود از ارسال رسل به زبان قوم خود، این است که رسولانی که فرستاده‌ایم هر یک از اهل همان زبانی بوده که مأمور به ارشاد اهل آن شده‌اند هر چند اهل آن قوم باشند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص. ۱۹).</p>	<p>هیچ پیغمبری را جز به زبان مردمش نفرستادیم تا (احکام را) برای آنان بیان کند و خدا هر که را بخواهد گمراه و هر که را بخواهد هدایت می‌نماید و او عزیز و حکیم است.</p>	<p>وَ مَا أُرْسِلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلَّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِيَ مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ</p>	<p>ابراهیم/ ۴</p>	<p>۴</p>
<p>شما را از رحم‌های مادرانتان متولد کرد، درحالی که شما از این معلوماتی که بعداً از طریق حس و خیال و عقل درک کردید خالی</p>	<p>و خدا شما را از شکم مادرانتان بیرون آورد درحالی که چیزی نمی‌دانستید و به شما گوش و</p>	<p>وَ اللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَ جَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَ</p>	<p>نحل/ ۷۸</p>	<p>۵</p>

<p>بودید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص. ۴۵۱).</p>	<p>دیدگان و دل‌ها داد شاید سپاس‌گزارید.</p>	<p>الْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ</p>		
<p>هیچ انسانی هیچ هدف و غایتی ندارد مگر سعادت... و طوری خلق شده‌اند که با آن غایت و هدف مناسب است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص. ۲۶۷).</p>	<p>پس روی خود به‌سوی دین حنیف کن که مطابق فطرت خدا است فطرتی که خدا بشر را بر آن فطرت آفریده و در آفرینش خدا دگرگونی نیست، این است دین مستقیم ولی بیشتر مردم نمی‌دانند.</p>	<p>فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ</p>	<p>روم / ۳۰</p>	<p>۶</p>
<p>عبادت هیچ امتی به امت دیگر منتقل نمی‌شده چون خداوند با هر شریعت، شرایع قبلی را نسخ می‌کرد و بهتر از آن را می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، صص. ۵۷۴-۵۷۵).</p>	<p>برای هر امتی طریقی برای قربان کردن مقرر کردیم که هر یک پیرو طریق خویش است. در این کار با تو مجادله نکنند و تو به‌سوی پروردگارت دعوت همی کن که پیرو هدایتی خالی از انحراف هستی.</p>	<p>لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُبَايِعُوكَ فِي الْأَمْرِ وَادْعُ إِلَى رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدًى مُّسْتَقِيمٍ</p>	<p>حج / ۶۷</p>	<p>۷</p>
<p>اگر ما به علت اختلاف امت‌ها شرایع مختلفی تشریح کردیم برای این بود که شما را در شریعتی که دادیم، بیازمائیم (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص. ۵۷۷).</p>	<p>این کتاب را هم که به‌حق بر تو نازل کرده‌ایم تصدیق‌کننده باقیمانده از کتاب‌های قبلی و مسلط بر حفظ آن‌هاست پس در بین مسلمانان طبق آنچه خدا نازل کرده حکم کن و پیروی هوا و هوس آنان تو را از دین حقی که نزد آمده باز ندارد، برای هر ملتی از شما انسان‌ها، شریعتی قرار دادیم و اگر خدا می‌خواست همه شما را امتی واحد می‌کرد- و در نتیجه یک شریعت برای همه ادوار تاریخ بشر تشریح می‌کرد- و لیکن خواست تا شما امت‌ها را با</p>	<p>وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَ مُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَ مَنَاجِبًا وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ</p>	<p>مائده / ۴۸</p>	<p>۸</p>

	دینی که برای هر فرد فردتان فرستاده بیازماید، بنابراین به سوی خیرات از یکدیگر سقت بگیرید، که بازگشت همه شما به سوی خدا است، در آن هنگامه، شمارا بدانچه در آن اختلاف می‌کردید، خبر می‌دهد.			
البته ممکن است اختلاف لسان شامل اختلاف در لهجه‌ها و اختلاف آهنگ صداها نیز بشود و همچنین ممکن است اختلاف الوان شامل افراد از یک نژاد نیز بشود. عالم صنع ممکن نیست پدید آید مگر از ناحیه خدا و نیز ممکن نیست منتهی شود مگر به سوی او (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص. ۲۵۱).	و یکی از آیات او خلقت آسمان‌ها و زمین و اختلاف زبان‌های شما و رنگ‌هایتان است که در این‌ها آیاتی است برای دانایان	وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاختلافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَاللّوَانِكُمْ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لآيَاتٍ لِّلْعٰلَمِيْنَ	روم / ۲۲	۹
کثرت حوائج انسان در زندگی دنیا آن قدر زیاد است که مجبورند به‌طور اجتماعی زندگی کنند و از این رو است که اولاً بعضی دیگر را به خدمت خود می‌گیرند و از آنان استفاده می‌نمایند؛ و ثانیاً اساس زندگی را تعاون و مساعدت یکدیگر قرار می‌دهند و از همین‌جا نوعی اختصاص درست می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص. ۱۴۸).	مگر اینان مقسم رحمت پروردگار تواند؟ این ماییم که معیشت انسان‌ها در زندگی دنیا را تقسیم می‌کنیم و بعضی را به درجاتی بالاتر از بعض دیگر قرار می‌دهیم تا بعضی بعض دیگر را رام و مسخر خود کنند و رحمت پروردگار تو از آنچه جمع می‌کنند، بهتر است	اَهُمْ يَفْسِمُونَ رَحْمَتِ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِى الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سَخِرِيًّا وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ	زخرف / ۳۲	۱۰
اختلافی هم که در بین شما هست و شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله کرده، اختلافی است مربوط به جعل الهی... بلکه برای این است که یکدیگر را بشناسید و نظام اجتماعتان کامل شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص. ۴۸۸).	ای کسانی که ایمان آورده‌اید هیچ قومی حق ندارد قومی دیگر را مسخره کند چه‌بسا که آنان از ایشان بهتر باشند، هیچ‌یک از زنان حق ندارند زنان دیگر را مسخره کنند چون ممکن است آنان از ایشان بهتر	يا أَيُّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوا لا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسَىٰ اَنْ يَّكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلا نِسَاءٌ مِّنْ نِّسَاءِ عَسَىٰ اَنْ يَّكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلا تَلْمِزُوا اَنْفُسَكُمْ وَلا تَنَابَزُوا بِاللُّقَابِ بئسَ	حجرات / ۱۱	۱۱

	<p>باشند؛ و هرگز عیب‌های خود را برملا نکنید (که اگر عیب یکی از خودتان را برملا کنید در واقع عیب خود را برملا کرده‌اید) و لقب بد بر یکدیگر منهدم کنید این بد رقم یادآوری از یکدیگر است که بعد از ایمان باز هم یکدیگر را به فسوق یاد کنید و هر کس توبه نکند همه آنان از ستمکارانند</p>	<p>الْإِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ</p>		
<p>خلق و خوی هر کسی هیچ وقت او را مجبور به انجام کارهای مناسب با خود نمی‌کند که عمل از اختیاری بودن بیرون شده و جبری بشود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، صص. ۲۶۲-۲۶۳)</p>	<p>تو به خلق بگو که هر کس بر حسب ذات و طبیعت خود عملی انجام خواهد داد و خدای شما بر آن کس که راه هدایت یافته از همه آگاه‌تر است (۸۴). و (وای رسول ما) تو را از حقیقت روح پرسش می‌کنند، جواب ده که روح از سنخ امر پروردگار من است (و بدون واسطه جسمانیات بلکه به امر الهی به بدن‌ها تعلق می‌گیرد) و آنچه از علم به شما روزی شده بسیار اندک است.</p>	<p>قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكْرَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا</p>	<p>اسراء / ۸۴</p>	<p>۱۲</p>
<p>ما شما را به صورت شعبه‌ها و قبیله‌های مختلف قرار دادیم، بلکه صرفاً برای این که یکدیگر را بشناسید نه اینکه به یکدیگر تفاخر کنید، تفاخر به انساب و تفاخر به پدران و مادران (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص. ۴۸۸).</p>	<p>هانای مردم ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم و شما را تیره‌هایی بزرگ و تیره‌هایی کوچک قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید نه اینکه به یکدیگر فخر کنید و فخر و کرامت نزد خدا تنها به تقوی است و</p>	<p>يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ</p>	<p>حجرات / ۱۳</p>	<p>۱۳</p>

	گرامی‌ترین شما با تقوی‌ترین شما است که خدا دانای با خبر است.			
--	--	--	--	--

۲-۲. کدگذاری باز

جدول شماره (۲). کدگذاری باز

کد مفاهیم	مفاهیم	آدرس آیه	ردیف
۱-۱	گرایش فطری در جهت اختصاص دادن منافع به خود، سبب بروز اختلافات دنیایی	بقره/ ۲۱۳	۱
۱-۲	اختلاف در دین به دلیل ستمگری و طغیان		
۱-۳	تشریح دین برای رفع اختلاف		
۱-۴	انسان مدنی بالطبع		
۱-۵	انسان نوعی مستقل		
۱-۶	اختلاف در خلقت، سبب اختلاف طبقات		
۱-۷	اختلاف در منطقه زندگی، سبب اختلاف طبقات		
۱-۸	ضروری بودن اختلافات بین انسان‌ها		
۱-۹	اختلافات بین انسان‌ها سبب اختلال در نظام اجتماعی		
۱-۱۰	بسیط بودن زندگی، سبب وجود امت واحده		
۱-۱۱	تعاون و استخدام، علت پیچیده‌تر شدن زندگی		
۱-۱۲	پیچیده‌تر شدن زندگی، سبب بروز تفاوت‌ها		
۲-۱	دگرگونی فرهنگ‌ها، لازمه زندگی دنیوی	بقره/ ۱۳۶	۲
۲-۲	انحراف مراسمات دینی نتیجه دگرگونی آداب و رسوم		
۳-۱	وحدت در دین در عین اختلاف در شرایع	آل عمران/ ۱۹	۳

۴-۱	ارسال پیامبران به زبان قومشان	ابراهیم/۴	۴
۴-۲	اختلاف در زبان‌ها، مصداقی از تفاوت‌های فرهنگی		
۵-۱	فقدان علم حصولی در بدو تولد	نحل/۵۸	۵
۶-۱	گرایش فطری به سعادت	روم/۳۰	۶
۶-۲	اختلاف در برقراری سنت دینی		
۷-۱	تکاملی بودن مسیر اختلاف شرایع	حج/۶۷	۷
۷-۲	اختلاف در مناسک، مصداقی از تفاوت‌های فرهنگی		
۸-۱	ابتلاء، حکمت تفاوت‌های فرهنگی	مائده/۴۸	۸
۸-۲	اختلاف در شرایع، مصداقی از تفاوت‌های فرهنگی		
۹-۱	تفاوت‌های فرهنگی، نشانه و سبب تذکر	روم/۲۲	۹
۹-۲	اختلاف زبان‌ها مصداقی از تفاوت‌های فرهنگی		
۱۰-۱	تعاون و استخدام، علت تفاوت‌های فرهنگی	زخرف/۳۲	۱۰
۱۱-۱	تعارف، پیامد تفاوت‌های فرهنگی	حجرات/۱۱	۱۱
۱۲-۱	منجر به جبر نشدن اختلاف در شاکله انسان‌ها	إسراء/۸۴	۱۲
۱۳-۱	تعارف، پیامد تفاوت‌های فرهنگی	حجرات/۱۳	۱۳

۳-۲. کدگذاری محوری

شش مفهوم زمینه، شرایط علی، پدیده‌ها، پیامدها، راهبردها و شرایط میانجی کدهای محوری این پژوهش هستند. در جدول ذیل مشخص شده است که هر کدام از مفاهیم شش‌گانه مذکور از چه آیاتی استخراج شده است.

جدول شماره (۳). کدگذاری محوری

شماره کد باز	کد محوری
۲-۹ و ۲-۸ و ۲-۷ و ۲-۴ و ۱-۱۲ و ۱-۷ و ۱۳-۱ و ۸-۱	پدیده
۱۱-۱ و ۱-۱۰ و ۱-۲ و ۱۲-۱ و ۷-۱ و ۶-۱ و ۱-۱	شرایط علی
۱-۶ و ۱-۵ و ۱۰-۱ و ۵-۱ و ۴-۱	زمینه
۲-۲ و ۲-۱	شرایط میانجی
۱-۴ و ۱-۳ و ۳-۱	راهبردهای کنش متقابل
۱-۱۱ و ۱-۹ و ۱-۸ و ۲-۶ و ۲-۲ و ۲-۲ و ۹-۱	پیامدها

در ادامه به توضیح تفصیلی هر کدام از این شش مفهوم می‌پردازیم.

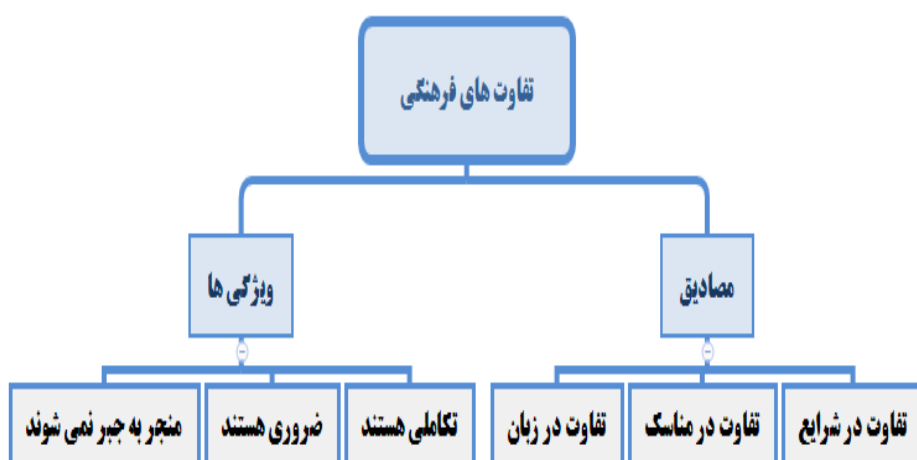
۱-۳-۲. پدیده

در تعریف تفاوت‌های فرهنگی آن را تعدد و گوناگونی نظام الگویی نسبتاً پایدار و اکتسابی بینش، گرایش و کنش و ماحصل آن در یک اجتماع انسانی دانستیم. قرآن کریم در برخی آیات به این مفهوم اشاره دارد. آیه ۲۲ سوره روم و ۴ ابراهیم به ترتیب به اختلاف السن و ارسال رسل به زبان قوم خود اشاره دارند. اختلاف زبان‌ها به‌عنوان ماحصل نظام الگویی، بخشی از تفاوت‌های فرهنگی را شکل می‌دهند.

آیه ۶۷ سوره حج نیز از اختلاف در مناسک نام می‌برد. منسک به معنای آیین عبادت است و بخشی از نظام الگوی کنشی را می‌سازد. لذا در این آیه به بعدی از تفاوت‌های فرهنگی اشاره شده است.

در آیه ۴۸ سوره مائده نیز از اختلاف در شرایع سخن به میان آمده است. شریعت، نظامی متشکل از الگوهای بینشی، گرایشی و کنشی است، لذا اختلاف در شرایع را

می‌توان اشاره‌ای مهم به تفاوت‌های فرهنگی دانست. تفاوت‌های فرهنگی از منظر قرآن کریم سه ویژگی دارند: ۱. ضروری‌اند. ۲. این تفاوت‌ها، منجر به جبر در مسیر زندگی انسان نمی‌شوند. ۳. تفاوت‌ها در شرایع که یکی از انواع تفاوت‌های فرهنگی است، تکاملی است و رو به کامل شدن دارد.

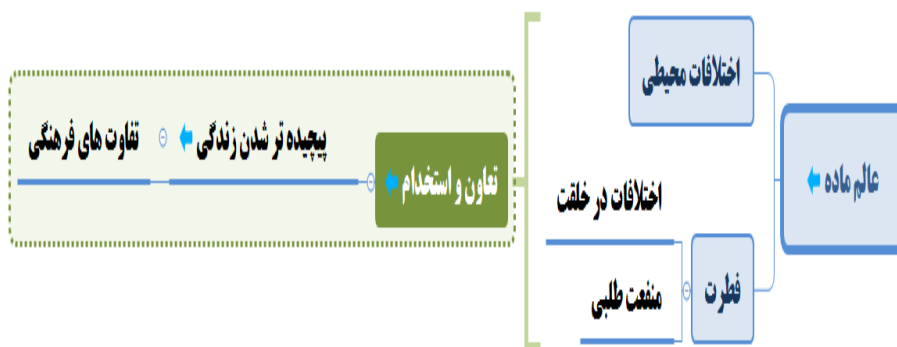

نمودار شماره (۱). مصادیق و ویژگی‌های تفاوت‌های فرهنگی

۲-۳-۲. شرایط علی

سؤال مهم در اینجا آن است که علل و منشأ پیدایش تفاوت‌های فرهنگی از منظر قرآن کریم چیست؟ در پاسخ باید گفت، لازمه ذاتی زندگی دنیایی و این جهانی، وجود تفاوت‌ها در حیات مادی انسان‌ها و تفاوت‌های فرهنگی است. همچنین در این زندگی دنیایی، محیط‌های متفاوتی برای زندگی وجود خواهد داشت که باعث ایجاد و تشدید تفاوت‌های فرهنگی می‌شود. این دو عامل در کنار تفاوت‌های فطری در انسان‌ها، باعث ایجاد تفاوت‌های فرهنگی بسیاری می‌شود؛ بنابراین، تفاوت‌های فرهنگی دو علت اصلی دارند که هر دو خود معلول زندگی دنیوی و حیات مادی هستند: ۱. تفاوت‌های محیطی، به این معنا که اختلافات در منطقه زندگی و محیط زندگی، باعث ایجاد

اختلافات طبقاتی و فرهنگی می‌شود. ۲. تفاوت‌های فطری و انسانی که باعث ایجاد اختلاف طبقاتی و فرهنگی می‌شود؛ که این تفاوت‌های فطری خود به دو قسمت قابل تقسیم‌اند: ۱. اختلاف در خلقت ۲. منفعت‌طلبی. در واقع منفعت‌طلبی محل اختلاف بشریت نیست، بلکه همه انسان‌ها در این خصلت فطری با یکدیگر مشترک‌اند و این خصلت مشترک باعث می‌شود که هر کس به دنبال کسب منفعت حداکثری از جهان باشد و با توجه به محدود بودن ظرفیت‌های عالم ماده، میان کسب منافع افراد مختلف تداخل ایجاد می‌شود. این اختلافات باعث ایجاد تعاون (برای همکاری در جهت رفع نیاز) و استخدام (جهت استخدام دیگری در جهت نیاز خود) می‌شود که خود نیز باعث پیچیده شدن زندگی و حیات اجتماعی می‌شوند و این پیچیده شدن، سبب ایجاد و تشدید تفاوت‌های فرهنگی می‌شوند؛ بنابراین تعاون و استخدام، خود علت تفاوت‌های فرهنگی هستند.

نمودار شماره (۲). منشا پیدایش تفاوت‌های فرهنگی

۲-۳-۳. زمینه

در این قسمت درصدد بیان زمینه تفاوت‌های فرهنگی هستیم. تفاوت‌های فرهنگی یک زمینه اصلی دارد: فطرت واحد و ویژگی‌های فطری یکسان که این فطرت واحد خود در چند زمینه اصلی است: ۱. انسان به حسب فطرت و نوع خاص خلقت خود، یک نوع

مستقل است. ۲. انسان به حسب فطرت خود مدنی بالطبع است؛ لذا اجتماع را ایجاد کرده و اجتماعی زندگی می‌کند. ۳. انسان به حسب فطرت خود گرایش به سعادت دارد. ۴. انسان در بدو تولد خود، هیچ‌گونه علم حصولی‌ای ندارد. فلذا این فطرت و ویژگی‌های فطری باعث ایجاد وحدت در فرهنگ بشری می‌شود که خود در دو بعد تجلی پیدا می‌کند ۱- وحدت فرهنگی به مثابه یک زمینه تاریخی به این معنا که در ابتدای شکل‌گیری زندگی اجتماعی، بشریت در وحدت فرهنگی به سر می‌برده و امت واحده بوده است و با پیشرفت زندگی، تکثرات پدید می‌آید. ۲- وحدت فرهنگی به مثابه یک زمینه انسانی به این معنا که نوع انسان در بدو تولد از یک سری اشتراکات برخوردار است که وحدتی را ایجاد می‌کند.

نمودار شماره (۳). زمینه‌های تفاوت‌های فرهنگی

۲-۳-۴. شرایط میانجی

شرایط میانجی به معنای تندکننده‌ها یا کندکننده‌های راهبردها هستند. در این زمینه دو میانجی وجود دارد:

•بغی، ستمگری و طغیان: پس از تشریح دین که دین آمده بود تفاوت‌های فرهنگی را کنترل کند، ستمگران به دلیل بغی و طغیان در خود دین نیز اختلاف کردند و باعث ایجاد اختلافات مضاعف در مسیر باطل شدند.

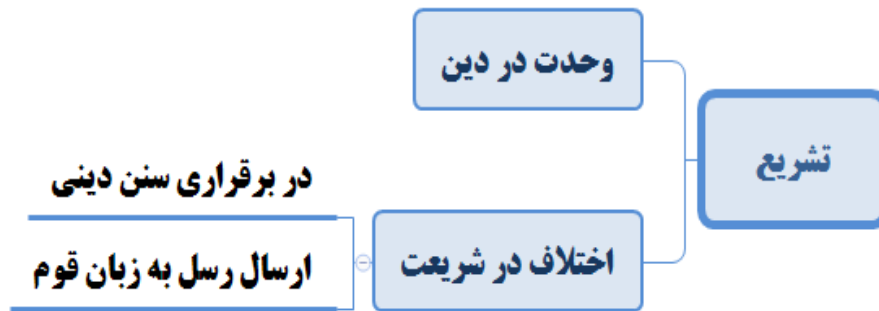
•تفاوت‌های فرهنگی ایجادشده، باعث انحراف در مراسمات دینی شد.

نمودار شماره (۴). شرایط میانجی تفاوت‌های فرهنگی

۲-۳-۵. راهبردهای کنش-کنش متقابل

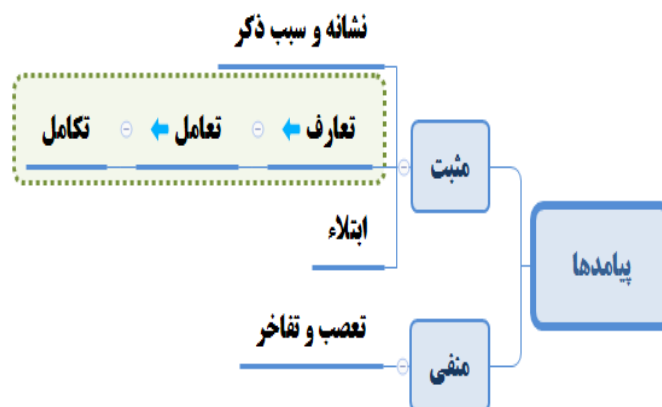
در این قسمت، پس از بیان زمینه تفاوت‌های فرهنگی، علل ایجاد تفاوت‌های فرهنگی و پیامدها و حکمت‌های تفاوت‌های فرهنگی، به سراغ راهبردهای کنترل تفاوت‌های فرهنگی از منظر قرآن کریم می‌رویم. اصلی‌ترین و تنها راهبرد قرآن کریم برای کنترل تفاوت‌های فرهنگی، تشریح دین است؛ اما نکته قابل‌توجه آن است که متناسب با تفاوت‌های فرهنگی موجود در بین اقوام، در عین وحدت در دین، شرایط برای هر قوم مختلف بوده است. نکته مهم دیگر آنکه هر پیامبری که به سوی قومی فرستاده می‌شده، به زبان همان قوم صحبت می‌کرده که نشان‌دهنده آن است که کنترل فرهنگ‌ها متناسب با ویژگی‌های فرهنگی همان قوم بوده است.

نمودار شماره (۵). راهبردهای کنترل تفاوت های فرهنگی

۲-۳-۶. پیامدها

در این قسمت می‌خواهیم پیامدها و حکمت‌های وجود تفاوت‌های فرهنگی در حیات اجتماعی انسان‌ها را تشریح کنیم. در این قسمت می‌توان چهار پیامد کلی را ذکر کرد که سه مورد از آن‌ها مثبت بوده و مورد آخر منفی است. این پیامدهای چهارگانه عبارت‌اند از: ۱. تعارف، ۲. ابتلا، ۳. نشانه و سبب تذکر، ۴. تعصب و تفاخر؛ که باعث ایجاد اختلال در نظام اجتماعی می‌شود.

نمودار شماره (۶). پیامدهای تفاوت های فرهنگی

۲-۴. کدگذاری انتخابی

قرآن در موارد متعدد از تفاوت‌های فرهنگی یاد کرده است. اشاره به اختلاف السن، اختلاف شرایع و اختلاف مناسک از آن دسته هستند. پدید آمدن تفاوت‌های فرهنگی در میان جوامع، امری ناگزیر و ضروری است. البته این امر از انسان‌ها سلب اختیار نمی‌کند و تأثیر فرهنگ بر انسان به شکل جبری نیست. همچنین با نگاه به فرهنگ‌ها در طول تاریخ و توجه به اختلافات آن‌ها می‌توان پی برد که سیر تغییرات فرهنگی در تاریخ به شکل تکاملی بوده است.

علت اصلی تفاوت‌های فرهنگی به اقتضای عالم ماده برمی‌گردد. توضیح این‌که با هبوط انسان به زمین و پراکنده شدن آدمیان در آن به تناسب تفاوت‌های محیطی در سبک زندگی بشر نیز تفاوت‌هایی ایجاد شده است. از طرفی دیگر انسان‌ها فطرتاً منفعت‌طلب بوده و به دنبال بهره‌برداری حداکثری از محیط خود هستند؛ حال آنکه عالم ماده برای ایشان محدودیت‌ها و تعارضاتی را ایجاد می‌کند. لذا با توجه به اختلافاتی که در استعدادها با یکدیگر دارند به تقسیم‌کار پرداخته و در راستای منافع خود دیگران را استخدام می‌کنند. این تقسیم‌کار در ابتدا به شکل ساده‌ای بوده ولی با پیچیده‌تر شدن هرروزه زندگی بشری اعتبارات بیشتری در زندگی ایشان پدید آمده و منجر به پیدایش فرهنگ‌ها و در نتیجه تفاوت‌های فرهنگی شده است.

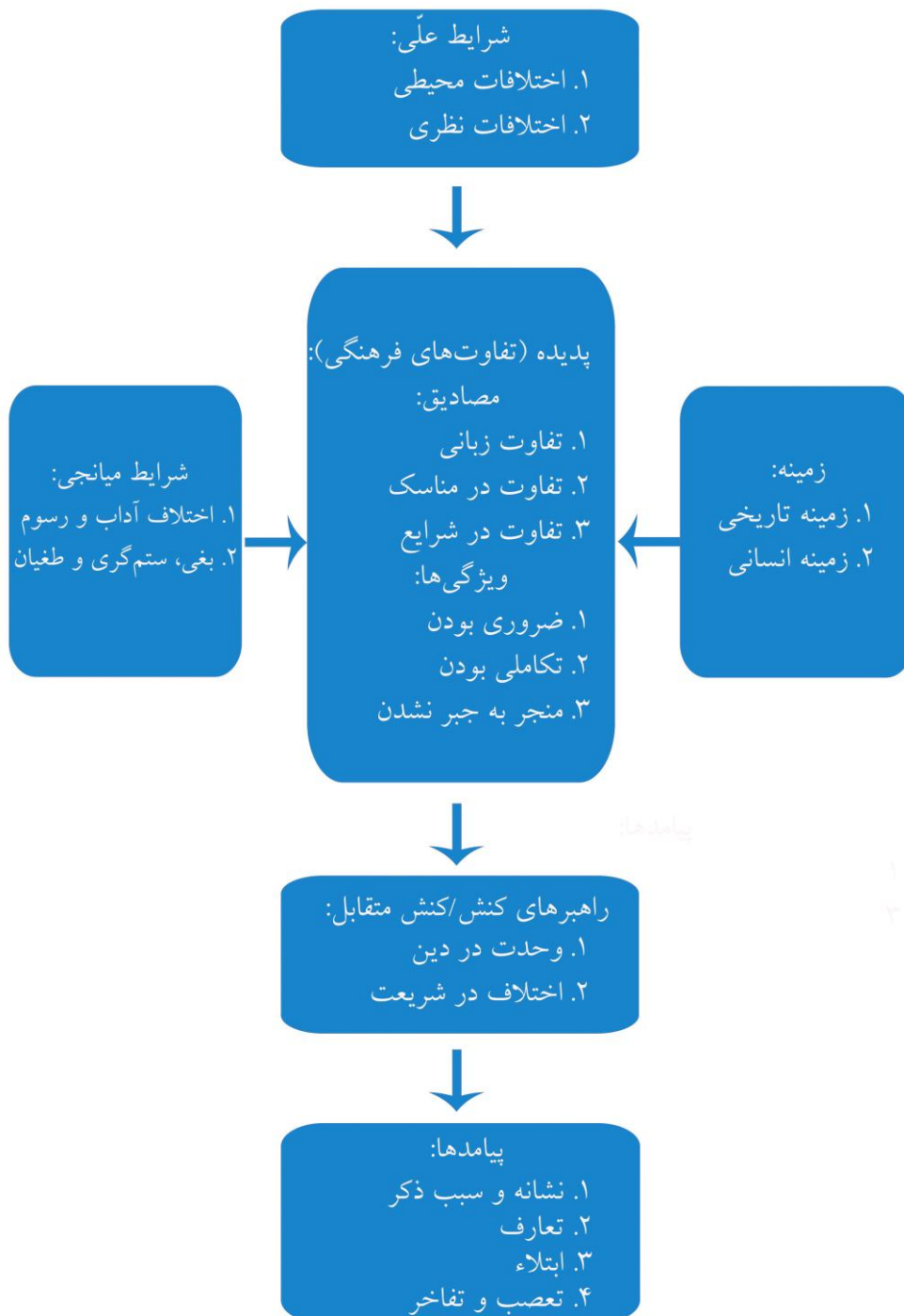
در تبیین زمینه پیدایش این تفاوت‌ها باید بیان گردد که با نگاه به تاریخ زندگی اجتماعی بشر مشاهده می‌کنیم که انسان‌ها در ابتدا جوامعی بسیط را شکل داده بودند که در آن‌ها تفاوت‌های فرهنگی به چشم نمی‌خورد زیرا اساساً در آن دوره فرهنگ‌هایی با پیچیدگی‌های امروزی شکل نگرفته بود که سبب تمیز جوامع از یکدیگر شوند؛ لذا می‌توان از نظرگاه تاریخی وحدتی ابتدایی را خواستگاه تفاوت‌های فرهنگی دانست. از سوی دیگر و با در نظر گرفتن ظرف وجودی انسان نیز درمی‌یابیم که در بدو تولد نوع بشر از طرفی در سعادت طلبی و از طرف دیگر در خالی بودن از هرگونه علمی مشترک هستند که در طول زمان فرهنگ و تفاوت‌های فرهنگی بر آن نقش می‌بندد. در

نتیجه می‌توان وحدتی تاریخی و انسانی را به‌مثابه زمینه شکل‌گیری تفاوت‌های فرهنگی در نظر گرفت.

تفاوت‌های فرهنگی، پیامدهای مثبت و منفی نیز دارد. این تفاوت‌ها سبب تعارف میان انسان‌ها و تعامل ایشان می‌گردد که خود علتی برای تکامل جوامع بشری می‌باشد. همچنین این تفاوت‌ها سبب ابتلا و امتحان الهی و طرف دیگر آیه الهی و سبب ذکر هستند، اما از پیامدهای منفی تفاوت‌های فرهنگی که برخی به آن دچار می‌شوند می‌توان تعصب و تفاخر را نام برد.

خداوند تشریح دین را به‌عنوان راه‌حل پیامدهای منفی تفاوت‌های فرهنگی مطرح می‌نماید. راه‌حلی که در آن با حفظ وحدت در اصل دین در صورت شرایع متفاوتی ظهور کرده است که هر یک از آن‌ها شریعت قبلی را نسخ کرده و به دین کامل اسلام ختم گشته‌اند. دو نمونه از تفاوت‌هایی که خداوند در ارسال رسل و تشریح خود قرار داده است را می‌توان هماهنگی زبان هر رسول با قوم خود و نحوه برقراری سنن الهی دانست.

در پایان و به‌مثابه شرایط میانجی باید لحاظ کرد که بغی و طغیان عده‌ای از مردم همواره مانعی در مسیر رسولان الهی بوده که به تفاوت‌های فرهنگی نیز دامن زده است. همچنین آداب و رسوم هر منطقه در بلندمدت شرایع را تا حدودی به شکل خود درآورده و از مسیر اصلی خود خارج ساخته است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مسئله اصلی پژوهش، «موضع قرآن کریم در قبال تفاوت‌های فرهنگی» بود. این سؤال به ۵ سؤال فرعی تجزیه شد. برای پاسخ به این سؤال که «منشأ تفاوت‌های فرهنگی چیست؟» باید به اقتضای عالم ماده اشاره کرد که لازمه ذاتی حیات دنیایی، تفاوت‌های فرهنگی است. این تفاوت‌ها، به شکل تفاوت‌ها و محدودیت‌های محیطی و برخی ویژگی‌های فطری جلوه‌گر شده و بدین ترتیب باعث ایجاد تفاوت‌های فرهنگی می‌شود. به این معنا که تفاوت‌های محیطی، باعث ایجاد تفاوت‌های فرهنگی می‌شود. و از طرفی دیگر تفاوت‌های فطری و انسانی باعث ایجاد اختلاف طبقاتی و تفاوت‌های فرهنگی می‌گردد. این اختلافات فطری نیز بر دو قسمت هستند: اختلاف در خلقت و منفعت‌طلبی.

در پاسخ به پرسش از «حکمت تفاوت‌های فرهنگی چیست؟» باید گفت در مجموع، حکمت تفاوت‌های فرهنگی در حیات اجتماعی مورد آزمایش واقع شدن انسان (ابتلاء)، به وجود آمدن بستر شناخت و تعارف بین انسان‌ها، درک آیه و نشانه بودن این تفاوت‌های فرهنگی و همچنین تذکر نسبت به پروردگار عالم است تا این مخلوق الهی راه کمال را بی‌یابد.

بنابراین پاسخ پرسش «آیا تفاوت‌های فرهنگی، عامل تکامل انسان‌ها و جوامع هستند یا مانع آن؟» این است که تفاوت‌های فرهنگی می‌تواند عاملی مهم در تکامل انسان‌ها و جوامع اسلامی باشد. اگرچه سرکشی بسیاری از مردم از مسیر حق و تعصب و تفاخر باطل به فرهنگ خود در مقابل سایر فرهنگ‌ها، ایشان را به ورطه هلاکت کشانده است.

پاسخ این پژوهش به این پرسش که «آیا قرآن تفاوت‌های فرهنگی را به رسمیت می‌شناسد؟» این است قرآن تفاوت‌های فرهنگی را تا آنجا که از سر بغی و طغیان نباشد نه تنها به رسمیت شناخته، بلکه چنانچه گذشت، عامل تعالی و تکامل نیز دانسته است و برای کنترل آن تشریح دین را راهکار خداوند می‌خواند.

در پاسخ به آخرین پرسش فرعی یعنی «نسبت دین با تفاوت‌های فرهنگی» نیز باید گفت دین نقش کنترل‌کننده و جهت‌دهنده به تفاوت‌های فرهنگی را دارد؛ به این معنا که خداوند متعال برای جهت‌دهی تفاوت‌های فرهنگی به سمت کمال الهی، در عین واحد بودن دین، برای هر قوم، شریعت و پیامبر مخصوص به خود را فرستاده است.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. ارسطا، محمدجواد (۱۳۸۱)، پلورالیسم دینی و قرآن، قیسات، شماره ۲۳، صص ۱۱۲-۱۱۹.
۳. آشوری، داریوش (۱۳۸۰). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ. تهران: آگه.
۴. بریجانیان، ماری. (۱۳۷۳) فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی انگلیسی-فارسی. ویرایش بهاءالدین خرمشاهی. تهران: بهمن.
۵. بیرو، آلن. (۱۳۶۶) فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمه باقر ساروخانی. تهران: کیهان.
۶. جلیلی، سید هدایت‌الله (۱۳۷۲). روش‌شناسی تفاسیر موضوعی. تهران: کویر.
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. قم: مرکز نشر اسراء.
۸. حسینی بهشتی، سیدعلیرضا (۱۳۸۰). بنیاد نظری سیاست در جوامع چندفرهنگی. تهران: بقعه.
۹. خواجه‌نوری، نسترن (۱۳۹۲). جامعه چندفرهنگی: حقوق شهروندی و رفتار رسانه‌ای. مطالعات رسانه‌ای. شماره ۲۱. صص ۴۴-۳۳.
۱۰. دانایی‌فرد، حسن و امامی، سید مجید (۱۳۸۶). استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده‌بنیاد. اندیشه مدیریت راهبردی، شماره ۲، صص ۶۹-۹۸.
۱۱. ذوالفقاریان، محمدرضا و لطیفی، میثم (۱۳۹۰). مروری بر پژوهش‌های کیفی: به همراه راهنمای کاربردی نرم‌افزار *Nvivo*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۱۲. ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۸۰)، قرآن و پلورالیسم دینی، رواق اندیشه، شماره ۵، صص ۳-۱۴.

۱۳. ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۸۳)، علامه طباطبایی و نقد پلورالیسم دینی، پاییز ۱۳۸۳، مجله کلام اسلامی، شماره ۵۱، صص ۳۲-۵۷.
۱۴. شفایی، امان‌الله. تبیین قلمرو آموزه «امت» در جوامع چندفرهنگی، مجله حکومت اسلامی، شماره ۶۶، صص ۱۳۳-۱۶۲.
۱۵. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. (ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۶. قردان قراملکی، محمدحسن (۱۳۸۴)، نقد مدعیات قرآنی پلورالیسم دینی، قبسات، شماره ۳۷، صص ۱۳۷-۱۵۸.
۱۷. کوربین، جولیت و استراوس، آنسلم (۱۳۸۵). اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها. ترجمه بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۸. گرجیان، محمدمهدی؛ اسماعیل‌زاده، ایلغار (۱۳۸۹)؛ نقد و بررسی پلورالیسم حقانیت از نگاه قرآن کریم، پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، صص ۶۹-۹۸.
۱۹. گولد، جولیس؛ کولب، ویلیام ل. (۱۳۷۶). فرهنگ علوم اجتماعی. تهران: مازیار.
۲۰. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی. تهران: نشر نی.
۲۱. محمدرضایی، محمد (۱۳۸۳) مبانی پلورالیسم دینی (رابطه تجربه و پلورالیسم دینی). فلسفه دین. شماره ۱. صص ۶۶-۴۹.
۲۲. میری، سیدمحمدحسین (۱۳۹۴)، بررسی رابطه تعدد معنایی قرآن و تعدد قرائت‌ها با پلورالیسم دینی، اندیشه نوین دینی، شماره ۴۳، صص ۱۵۱-۱۶۶.
۲۳. نصراللهی، محمدصادق (۱۳۹۴). الگوی سیاست‌های فرهنگی ارتباطی حاکم بر شیوه تنظیم مقررات پالایش فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران، رساله دکتری در دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات.
۲۴. واتسون، سی دبلیو (۱۳۸۱). کثرت‌گرایی فرهنگی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۲۵. واعظی، احمد (۱۳۸۷). هرمنوتیک و کلام. آینه معرفت. زمستان ۱۳۸۷، صص ۱-۲۰.
۲۶. همتی، همایون (۱۳۷۶ و ۱۳۷۷). شلایر ماخر و هرمنوتیک. کتاب نقد. شماره ۵ و ۶. صص ۱۶۱-۱۵۴.

۲۷. هیک، جان. (۱۳۷۸). مباحث پلورالیسم دینی. (ترجمه عبدالرحیم گواهی). تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.

۲۸. Dietz, keyword (۲۰۱۷). Cultural Diversity, A Guide Through the Debate. Zeitschrift für Erziehungswissenschaft, ۱۰. Jahrg. Heft ۱/۲۰۰۷, pp. ۷-۳۰. Retrieved ۲۰۱۷, Nov, ۲۹, from: https://www.researchgate.net/publication/۲۲۶۷۵۹۵۲۰_Keyword_Cultural_diversity.

۲۹. Dudcan, Ivison (۲۰۱۵). Multiculturalism. International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences. ۲nd edition (Vol. ۱۶, pp. ۶۳-۹۱). Sydney: NSW.

۳۰. Eriksen, Tomas Hylland (۲۰۱۵). Multiculturalism, Anthropology of. International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences. ۲nd edition. (Vol. ۱۶, pp. ۱۰۱۷۹-۱۰۱۸۴). Sydney: NSW.

سال چهارم، شماره دوم (پیاپی ۸)، بهار و تابستان ۱۳۹۹ ۲۲۰